

PROJEKT KONFLIKTNÍ MÍSTA PAMĚTI

Výukový materiál **Lety u Písku**

antiukomplex

CÍLE

Žáci...

1. porozumí genezi historické paměti dnešního památníku sběrného tábora v Letech;
2. odhalí způsoby jednání prvorepublikové společnosti vůči romskému obyvatelstvu a kriticky je zhodnotí;
3. uvědomí si odlišné emoční postoje české a romské populace k danému místu, přemýšlí a rozvíjejí diskusi o oprávněnosti, příp. neoprávněnosti uchovávat pietní podobu daného místa;
4. kriticky reflektují mediální obraz památníku v Letech a jeho využívání v současné společenské diskusi.

OBSAH LEKCE

- Problematika diskriminace Romů v Československu za první republiky.
- Historie pracovního tábora pro Romy v Letech u Písku.
- Současná diskuse o budoucnosti památníku v Letech.

Anotace

Obec Lety u Písku leží v turisticky vyhledávané oblasti Jihočeského kraje poblíž vodní nádrže Orlík. Dnes v ní žije přibližně 300 obyvatel. Nedaleko obce stojí na místě bývalého pracovního cikánského tábora velkovýkrmna vepřů.

V poválečných dějinách nebylo místo a s ním spojená historie nijak významně akcentováno. Situace se změnila po r. 1989. V květnu 1995 zde byl odhalen skromný pomník obětem tábora, o jehož vybudování usiloval profesor Ctibor Nečas a pracovníci Muzea romské kultury. Úsilím Ctibora Nečase byl v dubnu 1998 bývalý tábor-památník a „cikánský hřbitov“ prohlášen Ministerstvem kultury ČR za kulturní památku. V roce 2009 správu pietního místa převzal Památník Lidice, od té doby zde dochází k úpravám. Polemickou diskusi o historii letského tábora vyvolal německý novinář Markus Pape svou knihou *A nikdo vám nebude věřit. Dokument o koncentračním táboře Lety u Písku* (1997). Po vydání knihy bylo podáno trestní oznámení na zainteresované protektorátní úřady a na velitele a dozorce tábora pro podezření ze spáchání trestného činu genocidy. Jelikož v lednu 1999 zemřel do té doby jediný žijící dozorce tábora, byl případ Úřadem pro vyšetřování zločinů komunismu odložen pro nedostatek důkazů. V roce

1997 byl poslancem Janem Rumlem poprvé veřejně vysloven požadavek na odstranění vepřína v Letech, od té doby se vede diskuse na úrovni úřadů státní správy a samosprávy, jak zlikvidovat velkokapacitní vepřín a jak se vyrovnat s akciovou společností AGPI, která vepřín vlastní od r. 1994. Jednání vždy ztroskotala na požadované vysoké výkupní ceně vepřína a neochotě státu tuto cenu zaplatit.

Za existenci vepřína je Česká republika opakovaně kritizována Evropskou unií, v roce 2005 byla v Evropském parlamentu instalována výstava Lety – příběh zamlčené genocidy, krátce po ukončení výstavy Evropský parlament hlasoval o rezoluci, která vyzývala členské státy k přijetí nápravných opatření špatného postavení Romů v Evropě, zároveň text rezoluce adresně vyzývá Českou republiku k odstranění vepřína. Reakce české společnosti na tuto rezoluci byly rozporuplné, na jedné straně byla uvítána představiteli Romů, začínají se znovu vést diskuse o možnostech vykoupení vepřína. Ostře se proti rezoluci ohradil exprezident Václav Klaus, který ji označuje za narušení svébytnosti České republiky. Zároveň prohlásil, že v Letech nebyl koncentrační tábor, ale tábor pro nepřizpůsobivé jedince, kteří nechtěli pracovat. V lednu 2006 se na místě bývalého tábora uskutečnilo setkání stou-

renců ultrapravicové Národní strany, jejichž záměrem zde bylo odhalit pomník „obětem druhé světové války“. Čtyřtunový kámen osazený pamětní deskou zde byl umístěn bez povolení, proto byl obcí Lety odstraněn. Předsedkyně strany Petra Edelmannová zde ve svém manifestačním projevu označila romské oběti tohoto tábora za oběti vlastní neschopnosti dodržovat základní hygienické návyky. Provokativně vyzývá, aby se peníze potřebné k výkupu vepřína věnovaly na výstavbu nové dětské nemocnice.

Především úsilím zmocněnce pro lidská práva Michaela Kocába se podařilo prosadit úpravy pietního místa, které od roku 2009 spravuje Památník Lidice. V roce 2010 byla provedena rekonstrukce a rozšíření památníku v hodnotě 9,685 mil. Vznikl zde pří-

rodní amfiteátr a dvě repliky dřevěných ubikací, v nichž jsou umístěny expozice připomínající památku romských obětí tábora. Byly vybudovány přístupové cesty, parkoviště pro autobusy a osobní vozy, lavičky. V současné době se na místě bývalého tábora nacházejí objekty velkokapacitního vepřína, na pietním místě bývalého pohřebiště je žulový pomník ak. malíře a sochaře Zdeňka Hůly s nápisem „Obětem cikánského tábora v Letech 1942–1943. Nezapomeňte. Ma bisteren.“ Dále se zde nacházejí dvě repliky dřevěných ubikací pro internované, pravoslavný dřevěný kříž, informační tabule s popisem událostí v cikánském táboře v letech 1942–1943. Nově je zde vybudována naučná stezka. Expozici navštíví ročně asi 10 tisíc návštěvníků.

Narativ č. 1: Československo = demokratická republika?

Studenti pracují s materiály, které jim umožní všimnout si diskriminačních metod, které byly uplatňovány v období tzv. první republiky. Cílem je studentům přiblížit vztah tehdejší společnosti k romskému obyvatelstvu a vést diskusi o tom, do jaké míry tehdejší restriktivní omezení odpovídají naší představě Československa jako demokratického státu. Cílem lekce je uvědomit si nutnost kritického přístupu k výkladu našich dějin, který může nabourávat naše zažitá narativní stereotypy: např. první republika = demokratický stát.

AKTIVITA: KOMU JE VSTUP ZAKÁZÁN?

Cíl: Studenti by si měli uvědomit, že represivní požadavky na vypořádání se s „cikánským elementem“ byly stanoveny dávno před okupací Československa.

Časová dotace: 10 min.

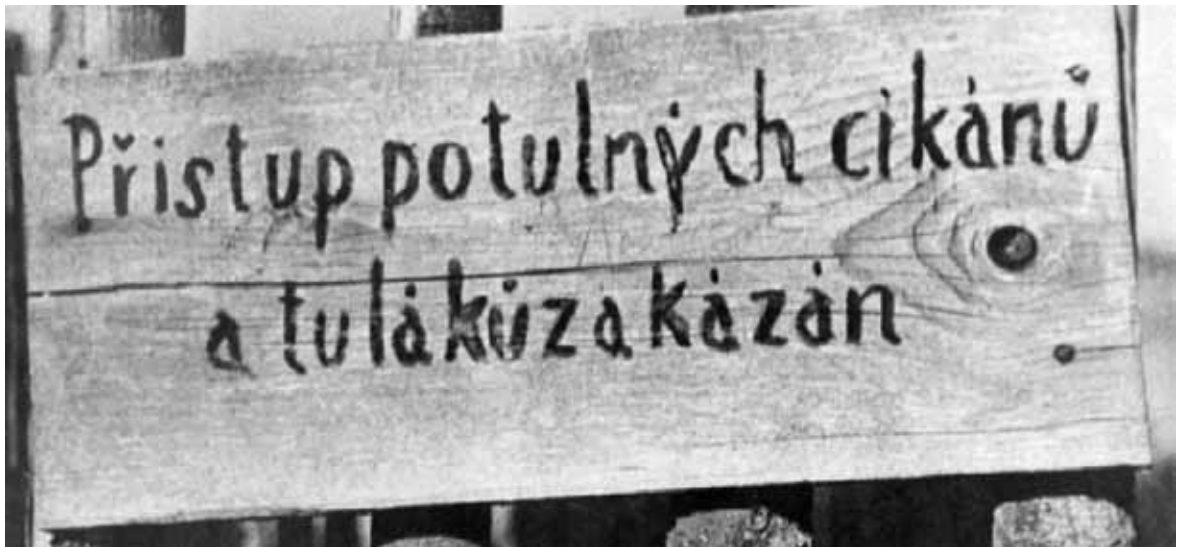
Postup: Studentům je nejprve ukázán obr. č. 1, ptáme se, kdy a kde mohl být pořízen. Cílem je, aby studenti identifikovali souvislost s nacistickým režimem a jeho represemi namířenými proti židovskému obyvatelstvu. Jaké motivy nacisty vedly k perzekuci židovského obyvatelstva? Studenti mohou uvádět konkrétní příklady uplatňování protižidovských nařízení.

Posléze konfrontujeme studenty s obr. č 2 a 3. Ptáme se opět, kdy a kde mohly být fotografie pořízeny. Můžeme studenty upozornit na to, že fotografie jsou vyvolány vydáním Zmocňovacího zákona v r. 1927. Bylo v r. 1927 Československo demokratickým státem, jaké jsou shodné motivy obr. 1 a obr. 2 a 3? Jaké motivy mohly vést československou vládu a parlament k přijetí takovýchto zákonných norem?

Obr. 1

Zdroj: http://www2.holocaust.cz/web_data/images/lodz/ushmm37316.jpg

Obr. 2

Zdroj: http://www.moderni-dejiny.cz/PublicFiles/UserFiles/image/Methodika/02_CSR_1918-1938/800x800_zakazova_cedule.jpg

Obr. 3

Zdroj: http://img4.wikia.nocookie.net/_cb20110713172429/necyklopedie/images/4/41/Cikanum_vstup_zakazan.JPG

AKTIVITA: BYL MASARYK DEMOKRAT?

Cíl: Aktivita směřuje k uvědomění si souvislosti zákonných norem připravovaných Československou republikou v éře rozvíjející se demokracie se zákonnými normami, které předznamenávaly a připravovaly konečné řešení romské otázky v době Protektorátu Čechy a Morava.

Časová dotace: 45 min.

Postup: Učitel žákům předloží výňatky zákonné normy, jejich úkolem bude posoudit, zda lze tento zákon posuzovat jako demokratický, nebo v dané zákonné normě spatřují formy xenofobie a diskriminace. Svá tvrzení se studenti pokusí zdůvodnit konkrétními pasážemi zákonné normy.

Učitel vymezí pomyslnou názorovou přímku, kam se studenti rozmístí podle odpovědi na otázku:

Jde o demokratický zákon?

rozhodně ne
spíše ne
nevím

rozhodně ano
spíše ano

Studenti se postaví na pomyslné přímce podle toho, jaké stanovisko k výroku zaujmají.

Se studenty vedeme diskusi o konkrétních projevech xenofobie a rasismu, které v textu nalézají. Snažíme se se studenty diskutovat o příčinách vzniku zákonné normy a o důsledcích, které měla na romskou komunitu.

Na závěr prozradíme, že jde o zákon Československé republiky 117/1927 Sb. ze dne 14. 7. 1927. Zákon podepsal T. G. Masaryk – byl demokrat? Studenty požádáme o ústní sdělení jejich názoru nebo stanoviska, zvláště těch, kteří reprezentují krajní stanoviska. V průběhu objasňování svých postojů mohou žáci svůj názor změnit, poopravit a přesunout se na jiné místo, které jejich názor lépe vyjadřuje.

Po analýze textu zákona studentům předložíme protektorátní vyhlášku z r. 1942, v čem jsou oba dokumenty podobné, shodné?

Text zákonné normy (kráceno)

§ 1

Za potulné cikány podle tohoto zákona pokládají se cikáni z místa na místo se toulající a jiní tuláci práce se štítící, kteří po cikánsku žijí, a to v obojím případě i tehdy, mají-li po část roku – hlavně v zimě – stálé bydliště.

§ 2

- (1) Potulní cikání se sepisují a vedou v patrnosti, jak určí vládní nařízení.
- (2) Potulní cikání jsou povinni na vyzvání k soupisu takovému se dostaviti a udávati při něm správná osobní data (přezdívky) svá i osob, s nimiž se potulují.

§ 3

- (1) Bezpečnostní úřady a orgány mohou ke zjištění totožnosti prováděti u potulných cikánů kdykoli zjišťování antropometrická, daktyloskopická i jiná, zejména zvláštních známek (jizev, vad, tetování apod.) a přikázati jim, aby po dobu, než jejich totožnost bude zjištěna, nejdéle však po 14 dnů, nevzdalovali se z určitého místa, jakož i učiniti vhodná opatření k zajištění

úřady neb orgány totožnost též jinak zajistiti.

§ 4

- (1) Každý potulný cikán starší 14 let obdrží od politického úřadu I. stolice zvláštní průkaz totožnosti (legitimace cikánskou), v němž budou uvedena jeho osobní data (§ 2), popis osoby, jakož i připojen otisk prstů. Dále buďtež do tohoto průkazu zapsána obmezení, jež cikánu byla uložena, byl-li dán pod policejní dohled. Děti mladší 14 let buďtež zapsány v průkazu osoby, s níž žijí.
- (2) Každý potulný cikán jest povinen nositi cikánskou legitimaci stále u sebe a ji na požádání předložiti bezpečnostnímu úřadu nebo orgánu. Rovněž jest povinen ohlásiti nejbližšímu politickému úřadu nebo nejbližší četnické stanici veškeré změny v osobních datech osob v ní uvedených a narození dítek nejpozději do osmi dnů, ztrátu legitimace do tří dnů.

§ 5

- (1) Cikáni smějí jen, obdrží-li k tomu povolení (list kočovnický) politického úřadu I. stolice,

kočovati v rodinách nebo s vozidly, jakož i se zvířaty určenými k tahu nebo k nošení nákladů.

(2) V listě kočovnickém budiž udáno, pro které osoby platí, a dále kolik a jaká vozidla nebo zvířata smějí býti s sebou vzata. List zní na jméno hlavy rodiny.

(3) V listě kočovnickém může býti v zájmu veřejné bezpečnosti předepsán též směr a druh cesty, může býti určeno území, v němž kočování jest dovoleno, nebo mohou býti uložena i jiná omezení. Není-li tomu tak, platí povolení ke kočování pro obvod celého státu.

(4) Povolení ke kočování, na jehož vydání nemá nikdo nároku, vydává se nejdéle na dobu jednoho roku a může býti kdykoliv politickým úřadem I. stolice odňato nebo změněno. Na požádání musí býti kočovnický list předložen kdykoli bezpečnostnímu úřadu nebo orgánu k nahlédnutí, a to od osoby, na jejíž jméno zní, nebo není-li přítomna, od nejstaršího člena rodiny.

(5) List tento nahrazuje průkazů, jež podle zvláštních předpisů jsou nutný ku provozování kočovných řemesel nebo jiných živností, jakož i ku provozování kočovných podniků zábavných.

§ 7

Potulní cikáni nesmějí kočovati a tábořiti v tlupách přesahujících rámeček rodiny (§ 5 odst. 1.).

§ 8

(1) Tábořiti v rodinách nebo i jednotlivě přenocovati smějí potulní cikáni jen na místech a po dobu, jež jim určí do odvolání obecní starosta (státní policejní úřad). Při tom lze výjimkou z ustanovení §u 7 povolit, aby po dobu nezbytné potřeby tábořilo více rodin na jednom místě.

(2) Po dobu táboření budtež listy kočovnické (§ 5) uloženy na potvrzení u obecního starosty (státního policejního úřadu).

§ 9

Cizozemským potulným cikánům jest pobyt v Československé republice zakázán, nevykáží-li se zvláštním povolením ministerstva vnitra.

§ 10

Politické úřady II. stolice mohou určití území a obce, do nichž jest potulným cikánům přístup vůbec zakázán, nejsou-li tam příslušní. Zákaz tento budiž uveřejněn v Úředních novinách a kromě toho vyznačen na tabulkách u silnic při vstupu do takového území nebo obce, v nichž jsou tabulky umístěny.

§ 11

(1) Potulní cikáni mohou býti kdykoli podrobeni k rozkazu politického úřadu I. stolice, v případech nutných k rozkazu obecního starosty lékařské prohlídce a všem opatřením nebo omezením, jichž jest třeba v zájmu zdraví jejich nebo zdravotnictví veřejného (tak kupř. očkování, desinfekce, ostříhání, izolace, nucené dodání do léčebných ústavů atd.).

(2) Vhodná opatření zdravotní a veterinární mohou býti vykonána i na jejich movitém majetku a zvířatech.

(3) Náklady opatření těchto nese stát, pokud je nemohou hraditi cikáni sami, nebo pokud nejsou ku placení po právu povinny jiné fyzické nebo právnické osoby.

§ 12.

(1) Děti mladší 18 let mohou býti potulným cikánům odňaty, nemohou-li o ně náležitě pečovati a zvláště jim dáti potřebnou výchovu. V každém případě lze jim odníti děti cizí.

(2) Děti cikánům odňaté budtež dodány do péče řádných rodin nebo vychovávacích ústavů, v nichž by bylo postaráno nejen o jejich náležitou výchovu, nýbrž i o vhodnou přípravu pro praktický život. V ústavech takových budou děti podrženy tak dlouho, pokud je toho třeba, nejdéle do dosažení zletilosti.

(3) Vychovávacímu ústavu přísluší nad dětmi těmi všechna práva, která náležejí jinak rodičům nebo poručníkům. Byl-li dítěti ustanoven před odevzdáním do ústavu poručník, nebude vykonávati svého úřadu po dobu, po kterou je dítě zadrženo v ústavě.

(4) O odnětí dětí potulným cikánům a odevzdání jich do péče rodinné nebo do vychovávacího ústavu rozhoduje na oznámení politického úřadu I. stolice okresní soud, na Slovensku a v Podkarpatské Rusi poručenský (sirotčí) úřad I. stolice, v jejichž obvodě rodina (děti) byla přistižena. O řízení před těmito soudy (úřady) platí všeobecná ustanovení o řízení před poručenskými (opatrovnickými) soudy a poručenskými (sirotčími) úřady.

(5) Vládní nařízení určí vychovávací ústavy sloužící k výchově takových dětí.

(6) Politický úřad I. stolice může prozatímně děti vhodně umístiti. Z opatření takového není odvolání.

(7) Náklady vzniklé předběžným umístěním

nebo odevzdáním do péče rodinné nebo zadržáním v ústavě výchovácím hradí stát, pokud nejsou k tomu po právu povinny osoby třetí; obce tato povinnost nestíhá.

§ 17

Obce jsou povinny při provádění tohoto zákona spolupůsobiti. Zvláště náleží jim konati hlášení o potulných cikánech a prováděti zajišťovací opatření podle §u 3. Podrobnosti určí vládní nařízení.

§ 18

(1) Ustanovení tohoto zákona nedotýkají se platnosti všeobecných předpisů rázu policejního (ku př. o hlášení, o vypovídání a vyhošťování, o postrku, o cestovních pasech atd.), jakož i předpisů o provozování kočovných řemesel nebo jiných živností, podomního obchodu a kočovných podniků zábavných.

(2) Platnosti pozbývají veškerá dosavadní ustanovení týkající se potulných cikánů.

Zdroj: <http://www.epravo.cz/vyhledavani-asi/pi/?Id=4450&Section=1&IdPara=1&ParaC=2>

Narativ č. 2: Normalizační Československo, éra zapomínání a potlačené paměti

AKTIVITA: LETY

Cíl: Studenti by si měli uvědomit odlišné emoční postoje české a romské populace k danému místu, měli by být schopni přemýšlet a rozvíjet diskusi o oprávněnosti, příp. neoprávněnosti uchovávat pietní podobu daného místa. Jakou formou může být pieta místa vyjádřena?

Časová dotace: 45 min.

Průběh: Učitel seznámí studenty s básní Jana Horvátha Lety, studenti jsou vyzváni k interpretaci jednotlivých motivů básně. Učitel se snaží během společného výkladu pracovat s pojmy: *Lety u Písku, smrt, cikánský pracovní tábor, hladovět, onemocnět, koncentrační tábor pro Romy, živořit, památník, koncentrační, likvidační, strádat, trápit se, pohřbení do společných hrobů, děti, matky*

Dále učitel se studenty vede diskusi o tom, jaké pocity zažívají Romové při návštěvě místa, kde se reálné obrazy těchto pocitů odehrály. Je oprávněný požadavek vytvořit takovým místům pietní charakter, je oprávněné připomínat si vlastní utrpení formou památníku, informační desky ap.?

Úkol pro studenty:

Představte si, že jste tyto pocity v táboře prožívali, vaši blízcí zde buď přímo zahynuli, nebo zahynuli v koncentračním táboře Osvětim, kam odtud byli transportováni. Pokuste se vytvořit reálný návrh, jak by měla být tragická paměť tohoto místa vztahující se nejen k vám, ale i k mnoha dalším rodinám a obětem uchována. Jak by mělo místo vypadat. Považujete za důležité zde vytvořit nějakou připomínku historických událostí? Proč?

Po rozboru literárního textu je studentům předložen **obr. 1**. Studenti společně s vyučujícím obrázek interpretují. Jde o vhodnou připomínku v básni zmiňovaných událostí? Je připomínka důstojná a pietní? Proč zde žádné pietní místo dlouho nebylo vytvořeno? Proč byl kříž povalen a místo nebylo udržováno? Kdo na tom mohl mít zájem? Proč Romové neprotestovali dříve proti tomuto nekulturnímu chování v místě žádané piety?

Po rozvinutí brainstormingu a diskuse jsou studenti informováni o tom, že tento kříž byl dlouhou dobu jedinou připomínkou násilí a událostí, které se v cikánském táboře Lety u Písku odehrávaly. Kříž byl zhotoven Janem a Martinem Čermákovými, bývalými vězni tábora Lety, byl vztyčen bez povolení v roce 1986 na místě jednoho z masových hrobů. V roce 1995 byl objeven povalený a zarostlý travou Romanem Polanským, americkým badatelem.

Na závěr lekce učitel společně se studenty analyzuje sdělení Eduarda Čermáka. Komu je určeno a proč?

Jan Horváth

Lety

Ve velkém lese,
daleko od romských vesniček,
tady spí, tady spí.
Romské děti se svými matkami,
jak malá holátka.
Strašlivý ledový ďábel je pozřel,
ze života vytrhl.
Učily se létat,
toužily svou vlastní cestou jít.
Ticho, kříž, vysoká tráva
na nich roste
a těžká zem
je jim
matkou i otcem.
Slzy mi stékají z mých černých očí,
velký hněv je v mém černém srdci:
Čím provinily se tyto malé děti?
Zabili je a hodili do velké jámy,
tam teď odpočívají.
Spí, ach, spí, o jídlo už neprosí.
Kdo je tím viněn? Kde je pravda,
kde úcta?
Každému jeho patří!
I Romové jsou lidé, jako druzí,
nu, postavme jim pomník takový,
jejž uzná celý svět,
a lidé k němu budou chodit.
Přijdou si poslechnout,
jak ten černý ptáček
zpívá tesknou píseň romskou.
Napřim svou černou hlavu,
Rome, Romové!
Tvé housle ať znějí,
ať sem všechny lidi svolají.
Tvá romská píseň ať zazní
i na druhé straně světa.
Každý člověk ať uzná,
že i Rom je člověk
a mezi lidmi patří i Rom!

HORVÁTH, J.: O verdan le grajenca džal.
Matice romská, Praha 2007, s. 45–46.
(Z romštiny přeložila Lada Viková, 2007)

Zdroj: <http://www.krajinoupribehu.cz/art/784/dreveny-kriz.htm>

Text sdělení:

„Češi mají velký památník v Lidicích pro jejich mrtvé z války. To je proto, že chtějí mít památník proti Němcům. Ale my nemáme žádný náš památník, protože nás nezabíjeli Němci. Nás zabíjeli Češi.“

Eduard Čermák,
syn vězňů, kteří přežili Lety,
in: Polansky, P.: *Tíživé mlčení*

Narativ č. 3: Československo po roce 1989

AKTIVITA: PANDOŘINA SKŘÍNKA

Cíl: Studenti by si měli uvědomit vztah neutrálního badatelského přístupu k historii vzhledem k českému mýtovnému pojetí. Případně by měli objevit příčiny historické interpretace, která je motivována ideologicky, politicky. Aktivita by ve studentech měla prohloubit přemýšlení o pasivní kulturní a historické percepci daného místa a z ní plynoucí neochoty se daným místem zabývat ve vztahu k národním dějinám.

Časová dotace: 20 min

Postup: Paul Polansky v devadesátých letech přijel do Čech a pustil se do bádání o holocaustu Romů na českém území. Brzy objevil nesoulad „oficiální“ verze historie tábora v Letech s archivními dokumenty, proto se rozhodl sbírat i osobní svědectví přeživších. Málokdo měl chuť slyšet výpovědi očitých svědků – byly totiž příliš drastické, navíc přicházely od lidí z okraje společnosti – od Romů. Bez úsilí Paula Polanského a vydání knihy *Těživé mlčení* by historické vědomí letských zločinů zmizelo spolu s úmrtím posledního očitého svědka.

Často se hovoří o tom, že Paul Polansky otevřel pomyslnou Pandořinu skříňku české historie romského holocaustu. Symbol zhoubného daru a zla, kterému byl otevřen volný průchod, souvisí s bájným příběhem nešťastné krásné Pandory. Studenti jsou učitelem seznámeni s Pandořiným příběhem.

Viz např. zde: <http://www.rozhlas.cz/cesky/puvoduslovi/zprava/pandorina-skrinka--1339525>

Úkoly:

- Co to znamená, řekneme-li, že Paul Polansky otevřel Pandořinu skříňku letské historie?
- Co nám jeho sdělení prozrazuje o vztahu Čechů k vlastní minulosti?
- Jakou roli ve výkladu minulosti může mít záznam osobního svědectví – orální historie?
- Proč se česká společnost nechtěla problematikou letského tábora zabývat a proč za rozpoutání diskuse o našich problematických dějinách vdčíme americkému spisovateli?

Text: Příběh Letů

„Za války tam byl koncentrační tábor,“ řekla mi. „Byl to tábor pro Romy. Všichni tam zemřeli na tyfus.“ Často jsem Lety navštěvoval, hovořil jsem s místním historikem, starostou i s několika starousedlíky. Nikdo se o táboře smrti z druhé světové války nezmínil. „Máme tady více než 40 000 dokumentů,“ řekla mi vedoucí studovny, „ale nikomu není dovoleno je studovat, po dobu padesáti let.“ Koncentrační tábor pro Romy? A všichni zemřeli na tyfus? To nedávalo smysl. Tyfus nebyl přece dýmějový mor. Bylo ho možné snadno léčit.

Tentýž den jsem hovořil s místním historikem, který byl penzionovaným učitelem a pu-

blikoval sedmnáct knih o letské oblasti, s tematikou od středověkých rodů až po místní kamenolomy. Zeptal jsem se ho, proč nikdy nepsal o tom koncentračním táboře pro Romy. „Romové mi za to nestojí,“ řekl mi. „Ale jestli chcete další informace, zeptejte se támhle doktora Kalbáče. Byl v Letech lékařem.“ Osmdesátiletý doktor Kalbáč mi řekl, že si stále všechno dobře pamatuje. Pamatoval si stále latinu a řečtinu, které se učil na střední škole. Ale když jsem se ho zeptal na Lety, nebyl schopen si cokoli vybat... „Je to už dávno,“ řekl. Nakonec mi pověděl, že Lety byly rekreačním táborem pro nezaměstnané Romy. „Byli ale špinaví a přinesli

si tu nemoc do tábora s sebou. Dr. Kalbáč mi řekl, že odešel dlouho před tragédií, protože velitel tábora mu odmítl proplácet benzín za cestu autem z Mirovic do Let, což je vzdálenost tří kilometrů. Šel jsem znovu navštívit starostu Letů. Prozradil mi, že tábor stával tam, kde je dnes velkovýkrmna vepřů. Starosta se narodil až po válce, takže už nic dalšího nevěděl. Poradil mi, ať si promluví s někým starším, s někým, kdo prožil v Letech druhou světovou válku.

Jel jsem k výkrmně vepřů, pár kilometrů na východ. Zastavil jsem nějakého muže, který jel na kole, a zeptal jsem se ho, jestli ví něco o romském táboře, který tam byl za druhé světové války. „Každý o tom ví,“ řekl. „V letech 1942–43 jsem kolem něj jezdil každý den cestou do práce.“ „Byl to německý tábor?“ „Ovšemže ne,“ řekl. „V tomto kraji nebyli za války žádní Němci.“ „Kdo tam dělal dozorce?“ „Čeští policisté.“

„Všichni ti vězni zemřeli?“ „Většina z nich.“ „Jak zemřeli?“ „To vám nemohu říci,“ odpověděl a odjel. Před dvěma roky, v lednu 1994, mně ředitel třeboňských archivů dal zvláštní povolení, abych mohl studovat záznamy o Letech... První den jsem objevil podivnou nesrovnalost. Oficiální táborová kniha, která obsahovala seznamy vězňů, neodpovídala seznamu těch, kteří přijeli do tábora. Česká policie do tábora v Letech přivezla tisíce Romů, ale pouze šesti stům bylo přiděleno číslo a byli uvedeni v seznamu oficiální táborové knihy. Mezi dokumenty jsem

našel knihu, ve které byli uvedeni vězni zastřelení na útěku. Objevil jsem také několik kartoték úmrtních listů, byly jich tisíce. Trvalo mi dva dny, než jsem je prohlédl. Podle těchto záznamů zemřelo na tyfus jen osm lidí. Pro některá úmrtí byly uvedeny absurdní důvody jako: „Uchechtal se k smrti“, „Umřel, protože neuměl číst ani psát“, „Byl tak opilý, že nemohl žít“... Později jsem našel i seznamy transportů do Osvětimi.

Ale tato čísla byla opět jen malou částí z celkové populace tábora. Co se stalo s těmi ostatními? Potom jsem našel záznamy o personálu tábora. Byli to všechno Češi. Všichni se narodili v Čechách. Všichni sloužili buď u celníků, nebo jako policisté, než byli odveleni do Letů. Můj český asistent byl vyděšený. „Tohle jsme ani neměli vidět,“ řekl. „Někteří z těch dozorců možná ještě žijí. Jestli se dozví, co děláme, mohou po nás jít.“ To odpoledne můj asistent zmizel... Zaměstnanci archivu mi dovolili, abych si okopíroval více než tisíc dokumentů. Vedoucí archivu mi pak donesl knihu, kterou český profesor Ctirad Nečas napsal o Letech v roce 1981. Prolistoval jsem ji. Nečas tvrdil, že Lety byly pracovním táborem, a naznačoval, že ho řídili Němci. Tvrdil, že ti vězňové, kteří nezemřeli na tyfus, byli posláni do Osvětimi.

Zdroj: POLANSKY, P.: *Tíživé mlčení. Svědectví těch, kteří přežili Lety.* G plus G, Praha 1998.

AKTIVITA: VIDĚNO Z DRUHÉ STRANY, PROŽITKY STANISLAVA WINTERA

Cíl: Studenti se učí interpretovat a kriticky analyzovat osobní sdělení historické povahy ve vztahu k mylně přijímaným informacím, které interpretují místo tábora jako možný a efektivní způsob vyrovnání se „řádne“ společnosti se společenským „neřádem“ nepřizpůsobivých, práce se štitících, kočujících apod. obyvatel.

Časová dotace: 20 min.

Postup: Studenti se seznámí s úryvkem dochované žádosti Stanislava Wintera – rolníka, který v dopise vypisuje důvody, proč žádá o propuštění své rodiny z letského tábora. Jaké důvody uvádí? Jaký byl vztah české společnosti k Romům? Můžeme z dopisu soudit, že se Stanislav Winter choval nepřizpůsobivě? Dovídáme se z textu o jakýchkoli defektech jeho jednání a chování? Co má na mysli autor sdělení, odvolává-li se na budoucnost dětí a rodičů?

Po proběhlé diskusi a interpretaci textu studenty seznámíme s tím, že žádost Stanislava Wintra zůstala nevyslyšena, žadatel sám byl v prosinci 1942 odeslán do tábora Lety a tam podlehl skvrnitému tyfu. Po něm zemřely obě dcery, takže propuštění se dočkala pouze manželka se synem, ovšem teprve při likvidaci tábora.

TEXT (jazykově upraveno, kráceno)

... moje dcera jménem Anna Vintrová, příslušná do Hodonic, je rozená 24. 4. 1920, takže je jí 23 let, úplně zachovalá. Nikdy se nepotulovala, odmalicka jest stálého bydliště v Radnicích a je mírná a poslušná a pracovitá, tak jako všichni z nás. Osobní doklady má v pořádku a příslušnost státní do Protektorátu Čechy. Nikdy nikdo z rodiny neměl cikánskou legitimaci, protože nám nepatří, víme, co je státní poslušnost a občanská mravnost... Jmenovaná dcera, která, jak jsem uvedl, pracovala taky u jmenovanejších rolníků, při mláčení a v létě při polní práci se vypomáhá rolníkům podle potřeby. Moje dcera i žena umí všecku práci polní, vázat snopky, vázat slámu, dělat povřísla, všecku práci při mláčení i do mašiny přidávat i na vále práci a též na polích. A kdeco umí, to je vidět, že pracovala. Moje dcera pracovala v Německu. Pracovala taky na velkostatku v Radnicích majitele hraběte Jiřího Šternberka a byla za práci vždy chválena a z práce ze Skořic byla vytažena do cikánského tábora do Let. Co tam má vlastně co dělat? To je pro takové ležáky práce se štítící, ne pro ty, který se jaktěživi nadřeli a něco v rukou měli. Tím jsme celá rodina utrpěla znač-

nou škodu i na jmění, když moje rodina byla zavezena, ztratilo se mi mnoho věcí a cennejších, co mi lidi ukradli, zlacené i menší věci, takže jsou okradené i moje děti. Tak se spravedlivě nejedná s dobrou rodinou a národem. Tady je před námi budoucnost dětí i rodičů. Můj syn jménem Staňa František Vintř z Radnic, rozený 22. 11. 1932 v Radnicích, žák ze čtvrté třídy, kterej se nachází v cikánském táboře Lety, ubohej chlapec. Kam dospělo jeho časný ranní učení a spěch do školy a jeho školní námaha a modlitba a spravedlnost? Jako zločinec do cikánského tábora, kam nepatří, poněvadž se učil a řádně dodržoval školní práva zde daný. Dcera jménem Jana Vintrová z Radnic, žákyně druhé třídy, rozená 4. 1. 1935 v Radnicích. Jak ráno vstala, to bylo její, vyprávět o panu řídícím jménem Rikl v Radnicích, že ji chválil, jak se dobře učí. Nic ji nebavilo, jen tužku a kreslit a psát. Z mravů děti moje jednotky. Mají bejt v cikánském táboře a neví proč, že si rodiče hájí svoje jmění, tak za to se s nima zle děje.

CTIBOR, N.: *Holocaust českých Romů*.
Prostor, Praha 1999.

Narativ č. 4: Kdo to tady lže a proč?

Účelová dezinterpretace a zneužití narativního způsobu k populistickému ovlivnění společnosti a posílení protiromských nálad v ní

Připomenutí letských událostí je důležité z hlediska úcty k historické paměti i ve vztahu k současným debatám, které brojí proti historické ignoraci, mylným interpretacím, jež jsou účelově zneužívány i v rovině politických ambicí, nejen neonacistickým spektrem společnosti. Stále jsme svědky bagatelizace poměrů v letském táboře. Často se poměry v letském táboře zjednodušují poukazem na to, že se jednalo o „pouhý“ pracovní tábor, určený pro ty, kteří odmítali pracovat. V ostrém kontrastu k tomuto postoji jsou mnohé výpovědi pamětníků a četné historické studie. Přeživší oběti jsou nezdědky konfrontovány s xenofobními a rasistickými postoji nemalé části české veřejnosti. Je vhodné si připomenout, co se v Letech dělo, i celkový kontext pracovního tábora. Byl spravován Čechy, nikoli řízen Němci. Několik stovek lidí v něm bylo umučeno. Přeživším bylo po skončení války odpíráno odškodné, které jim náleželo. Vraždící čeští četníci z Let nikdy nebyli potrestáni. Na části bývalého letského tábora stále stojí velkovýkrma prasat a česká společnost vede diskusi o historické interpretaci vztahující se k tomuto místu, která se projevuje zcela odlišnými zájmy a potřebami. V Letech se střetává hodnota kritického a otevřeného přístupu k vlastní historii s hodnotou účelové, nacionálně laděné interpretace dějin. Romská komunita pocítuje nedostatečné zadostiučinění a dožaduje se nápravy spáchaných křivd. Lety jsou příkladem střetu etiky a morálního vyrovnání se s minulostí k národnostní menšině Romů a ke způsobu řešení problémů tzv. nepřizpůsobivého obyvatelstva. Tento narativ křivdy se střetává s narativem ekonomických potřeb společnosti, zajištěním svobodného podnikání, které zaměstnává lidi v okolí Let, a s politickým a ideologickým zájmem, který je mnohdy účelově zneužíván.

AKTIVITA: ANALÝZA MEDIÁLNÍHO ČLÁNKU

Cíl: Historická analýza mediálního sdělení ve vztahu k dobově podmíněnému historickému narativu, který účelově manipuluje s faktografií. Studenti jsou vedeni k cílené analýze mediálního sdělení, k jeho kritické interpretaci a k aktivnímu způsobu sebevyjádření se k danému problému.

Časová dotace: 20 min.

Postup: Studenti jsou vyzváni k pečlivému pročtení Okamurova textu, kterým se Tomio Okamura, předseda Hnutí Úsvit, vyjádřil během vzpomínkových setkání připomínajících založení koncentračního tábora v Letech u Písku a Mezinárodní den obětí romského holocaustu k historii cikánského tábora v Letech u Písku. Společně se pokusíme o kritickou analýzu tohoto sdělení. Necháme je vypsát základní myšlenkové teze, které posléze ověří z dostupných zdrojů. Ve kterých částech textu Okamura nemá pravdu? Které části textu jsou zavádějící a rozdmýchávají nenávisť vůči Romům? Po podrobné kritické analýze jsou studenti motivováni k vytvoření vlastního komentáře k tomuto článku a jejich komentář je dán do souvislosti s vyjádřeními ostatních politiků, kteří na tento text reagovali. Po samotné, případně skupinové analýze textu učitel se studenty debatuje o jejich závěrech a názorech, studenti jsou vedeni k výstižnému pojmenování lživých, případně zavádějících argumentů, stejně tak jsou vedeni k pečlivé protiargumentaci, která je podpořena studiem historických materiálů dostupných na webu – viz doporučené odkazy.

TEXT:

„Pokud jde o Lety, bude dobře si ujasnit, co tu chceme budovat. Mýtus o romském koncentráku je podle dostupných informací lež. Byl

tu pracovní tábor pro osoby, které se vyhýbaly řádné práci, včetně Čechů a Němců z protektorátu. Internováni nebyli na základě etnika,

ale cikánského způsobu života, to znamená, že pracující Romové tu nebyli. Dozorci téměř do konce fungování tábora nebyli ozbrojeni a velitel tábora bral svou služku a zřejmě milenku do kina. V táboře nebyl nikdo nikdy zabit – lidé umírali v důsledku staroby a chorob, které do tábora přivlekli kvůli svému předchozímu kočovnému stylu života. Zásadní problém byl však velitel, který jednak skutečně bil vězně a tajil špatný stav tábora, ale byl odvolán a do tábora byla poslána lékařská pomoc. Oběti v táboře rozhodně nebyly oběti jakéhokoli holocaustu. Naopak srovnávání je neúctou ke skutečným obětem holocaustu, ať už Romů nebo Židů, ve skutečných koncentračních táborech. Samozřejmě platí, že jakékoli násilí na lidech odmítám a odsuzuji.“

Reakce politiků jsou dostupné na: https://www.lidovky.cz/hanebnost-na-urovni-zlocinu-rika-kalousek-k-okamurovo-popreni-holocaustu-1tg-/zpravy-domov.aspx?c=A140803_120959_in_domov_sk

Pro kritickou interpretaci mediálního sdělení jsou studentům doporučeny tyto zdroje informací:

<https://www.lety-memorial.cz/>

<https://www2.holocaust.cz/cz2/history/camps/lety>

<https://www.pf.jcu.cz/stru/katedry/pgps/ikvz/podkapitoly/d01kapitoly/13.pdf>

Další úkol:

Napište titulky k textu článku. Představte si, že jste reprezentanti českého politického systému, stoupenci demokratických stran, pokuste se na základě vámi zjištěných údajů napsat veřejnou reakci na Okamurův text.

Příspěvky studentů mohou být konfrontovány s reakcemi politiků na Okamurovy výroky, které lze najít zde: https://www.lidovky.cz/hanebnost-na-urovni-zlocinu-rika-kalousek-k-okamurovo-popreni-holocaustu-1tg-/zpravy-domov.aspx?c=A140803_120959_in_domov_sk

Návrh řešení:

Tomio Okamura: „*Srovnávání (obětí v táboře) je neúctou ke skutečným obětem holocaustu.*“

Historický kontext:

Hromadné transporty z tábora se uskutečnily celkem dva. Jako první byl vypraven 3. prosince 1942 transport tzv. asociálů v počtu 16 mužů a 78 žen do koncentračního tábora Osvětim I. Druhý z transportů znamenal prakticky likvidaci tábora, protože v něm bylo odvezeno 417 vězňů do koncentračního tábora Osvětim II.-Birkenau. Zatímco první transport se uskutečnil na základě výnosu o preventivním potírání zločinnosti, druhý již byl realizován na základě Himmlerova výnosu z 16. 12. 1942, který nařizoval transport všech Romů do koncentračního tábora v Osvětimi.

Tomio Okamura: „*V táboře nebyl nikdo nikdy zabit – lidé umírali v důsledku staroby a chorob, které do tábora přivlekli kvůli svému předchozímu kočovnému stylu života.*“

Historický kontext:

Přímo v táboře zemřelo podle historických pramenů v nelidských podmínkách 326 vězňů, z toho 241 dětí mladších 14 let. Dalších 540 vězňů bylo posláno na smrt do vyhlazovacího tábora Osvětim-Březinka. Ze 30 dětí narozených v táboře žádné nepřežilo. Vyvrcholením bylo na přelomu let 1942–43 propuknutí tyfové epidemie, na jejíž následky zahynulo největší množství vězňů.

Tomio Okamura: „*Internování nebyli na základě etnika, ale cikánského způsobu života, to znamená, že pracující Romové tu nebyli.*“

Historický kontext:

Od srpna 1940 do roku 1942 sloužily Lety jako pracovní tábor. Podle ustanovení táborového řádu bylo povinností vězňů pracovat. Především se jednalo o práce na stavbě silnice na trase Plzeň–Ostrava. Dále vězňové pracovali na odklizení lesních polomů a v zemědělství. Získané peníze za práci nebyly vypláceny a měly sloužit k úhradě nákladů spojených s provozováním tábora.

Narativ č.5: Ekonomický růst versus pietní místo

Studenti by si měli uvědomit základní podstatu dvou protichůdných společenských narativů, které se v daném místě střetávají. Na straně jedné potřeba zajistit hospodářský rozvoj oblasti a zaměstnanost místního obyvatelstva, na straně druhé potřeba pietního způsobu využití místa, které je spojeno s romským holocaustem na českém území. Lekce pracuje s analýzou mediálního sdělení. Studenti by měli být vedeni k zamyšlení nad prioritami společenských potřeb – vyrovnání se s minulostí vs. ekonomické priority.

AKTIVITA: SLOUŽÍ NÁM PŘECE DOBŘE

Cíl: Studenti si vyzkouší vytváření svých postojů a postojeových měřítek a jsou schopni je argumentačně hájit.

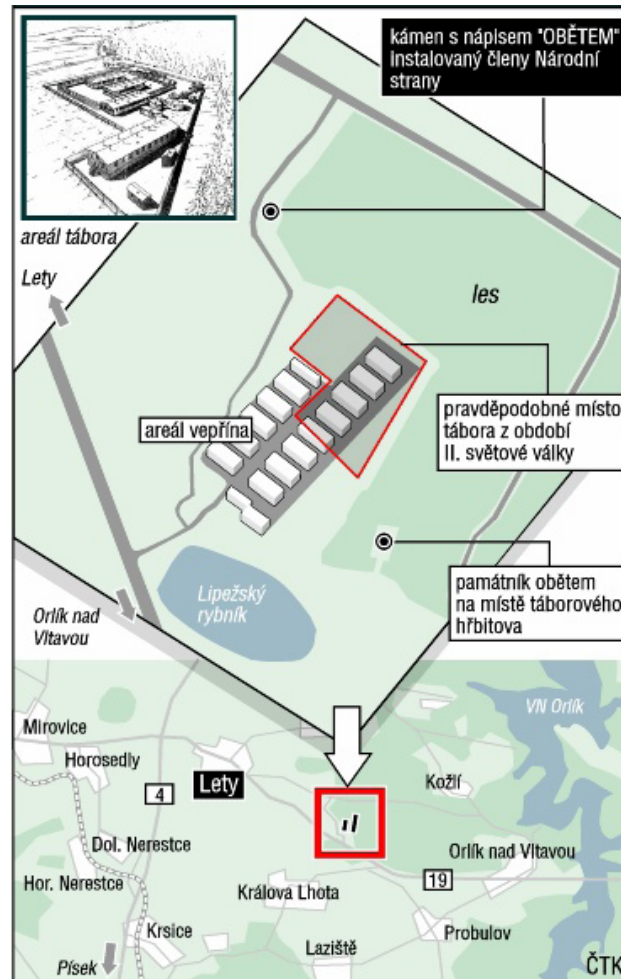
Časová dotace: 15 min.

Postup: Určitě jste si při svých cestách všimli cedulek, které označují, že některé aktivity jsou rozvíjeny za podpory Evropské unie. Pokuste se interpretovat daný obrázek (obr. 1) ve vztahu k místu malé vesnice Lety u Písku. Domníváte se, že místní obyvatelstvo tuto aktivitu vnímá pozitivně? Proč?

Kdysi byl na místě současné velkovýkrmny prasat areál tzv. cikánského tábora, kde byly internovány osoby nejen romské národnosti, mnoho lidí zde zemřelo, mj. i na epidemii skvrnitého tyfu. Po zůstalí a někteří aktivisté se snaží prosazovat takové kroky, které by vedly k odstranění velkovýkrmny prasat a jejímu nahrazení důstojným památníkem, jenž by upomínal na dávná příkoří, která se zde stala. Jak byste se rozhodli vy, na čí stranu se přikloníte a proč?

Obr. 1

Zdroj: <http://www.krajinoupribehu.cz/art/502/lety-po-roce-1989.htm>

AKTIVITA: MÁME ZA 400 MILIONŮ LIKVIDOVAT VEPŘÍN?

Cíl: Studenti si vyzkouší vytváření svých postojů a postojových měřítek a jsou schopni je argumentačně hájit.

Časová dotace: 30 min.

Postup: Studenti jsou rozděleni do skupin, které charakterizují jednotlivé role a jejich potřeby ve vztahu k danému místu. Každá ze skupin by měla co nejpřesněji formulovat své potřeby a návrhy na vyřešení současného stavu. Návrh skupin je informativní, vyučující je může dle vlastních potřeb a studijního zaměření studentů variovat. Po přečtení textu každá ze skupin předloží svoji analýzu potřeb a návrhů řešení. Následuje řízená diskuse o návrzích. Pokuste se pojmenovat principy, které se na daném místě střetávají? Jaká řešení navrhuje a proč? Jaká řešení jsou pro vás nepřijatelná a proč?

Skupiny: Romský aktivista, oběť tábora v Letech, občan Olomouce, občan Letů u Písku a okolí, zástupce firmy, zástupce místní samosprávy, předseda vlády...

TEXT:

26. 7. 2013 11:14 – text: Jan Jandourek

Výbor OSN pro lidská práva vyzval Českou republiku, aby uzavřela vepřín postavený v 70. letech na místě bývalého sběrného tábora pro Romy. Určitě bude horká debata.

Proč je kolem tohoto místa tolik sporů? Řečeno jednoduše, míchá se tu dohromady několik třaskavých témat. Jde o definici toho, co ten tábor ve skutečnosti byl, jde o otázku české kolaborace a podílu na likvidaci spoluobčanů ve spolupráci s cizí mocí a nakonec o praktické řešení, co s vepřínem, proč a za kolik.

Tábor v Letech u Písku byl zřízen v srpnu 1940 jako „kárný pracovní“. Do května 1943 jím prošlo 1308 Romů, 327 z nich v něm zahynulo a přes pět stovek bylo převezeno do vyhlazovacího tábora v Osvětimi.

O Letech a tamním koncentráku a vepříně se vede spor už od poloviny 90. let. Hlavním tématem je, že vepřín na místě, kde kvůli totalitní moci zemřely stovky lidí, je popřením základní pety. Do debaty přispěl se svou tradiční necitlivostí kdysi i Václav Klaus, když prohlásil, že to nebyl „koncentrační tábor v tom slova smyslu“, a že nebyl určen pro Romy, ale „pro ty, kteří odmítli pracovat“. Zase jednou nevyužil příležitost mlčet.

Kolik stačí na koncentrák?

Přít se o definici „koncentráku“ a debatovat o tom, jaké podmínky musí být splněny, aby tábor byl „vyhlazovací“, je pod úroveň slušných lidí. Romové v táboře zemřeli kvůli otravným hygienickým podmínkám, což je fakt, který zavalil podnět k mnoha rasistickým komentářům. (Komentující nějak nepostřehli, že by v takovém táboře zemřeli taky, protože tyfus je tyfus.) Také Klaus měl být spíše zdrženlivý, protože kdyby se zase zřizovaly tábory pro „osoby práce se štítící“, mohl by tam snadno skončit leckdo z jeho bílých příznivců.

Zajímavou úvahu k věci přinesla na svých stránkách historička (a kdysi bezpartijní poslankyně za KSČM) Jitka Gruntová. Našla katastrální mapu s vyznačením vepřína a tábora, která ukazuje, že se tábor s vepřínem překrýval jen částečně na malé ploše.

Citují: „Je vybudován z větší části v sousedství bývalého tábora a do jeho půdorysu zasahuje ze severozápadu téměř trojúhelníkovým výběžkem

v okrajové části obdélníkového cípu, který je vy-sunut ze základního půdorysu tábora severním směrem. Průmět obou území tvoří pět až šest procent celkové plochy bývalého tábora. Památník na pohřebišti, který na své náklady udržuje obec Lety, se nachází východním směrem zcela mimo prostor bývalého tábora.“

Příliš mnoho míst utrpení

Smyslem jejího článku v Dějinách a současnosti (článek najdete zde) je ale to, že u nás je mnoho míst, kde za války trpěli spoluobčané, a nedá se s tím nic dělat, protože život jde dál. Píše: „Proč potom jenom Lety a ne také Vitka v Brněnci, Kulturní dům v Březové nad Svitavou a další místa, kde za války trpěli, umírali, byli týráni, mučeni a vražděni lidé?“

Co teď s tím

Co bude dál? Vládní zmocněnkyně pro lidská práva Monika Šimůnková odstranění vepřína podporuje, ale co s táborem bude, je podle ní na nové vládě. Pokud výzvu OSN budeme ignorovat, nejsou tam žádné sankce. Vykoupit farmu by mohlo stát až 400 milionů korun, což je představa, před kterou zatím každá vláda couvla. Na jednu stranu je to hodně, na druhou je to 40 korun na občana. Kritici určitě připomenou, že ve výboru zasedl v roce 2010 i zástupce Libye, tehdy ještě vedené sponzorem terorismu diktátorem Muammarem Kaddáfím, a konstatují, že takový výbor nám nemá co říkat.

Prostě se tu střetává věcné a symbolické hlediště. Prakticky vzato by bylo nejlepší vzít zlo-mek těch peněz potřebných na vykoupení vepříků a věnovat je na osvětu třeba ohledně české kolaborace s nacisty nebo na zmapování osudu menšin za protektorátu. Památník už na místě je, byť mimo území bývalého tábora. Určitě by šel moderním způsobem vylepšit, aby nebyl jen místem kladení květin. To je racionální úvaha. Symboly žijí vlastním životem.

Zda by šlo vyjmout aspoň tu část území, kde byl tábor, a oddělit ji od vepřína, nedovedu posoudit. Na tom ale nezáleží.

Řečeno stručně, 400 milionů (pokud je to reálný odhad) je kvůli symbolům hodně. Pokud by se

ale všechno pojalo ne jako nějaká sádrová pieta, ale byl by to přínos pro vzdělání, umění a prestiž místa i země, tak ano. Ale mělo by to pak mít nějaký velkorysý švih, ne žádné ponuré betony a truhlíky s květinami, tím je naše země už zamořená dost.

Zdroj: <http://www.reflex.cz/clanek/info-x/51269/mame-za-400-milionu-zlikvidovat-veprin-na-miste-koncentraku-pro-romy-ano-ale-at-to-stoji-za-to.html>

DOPORUČENÁ LITERATURA

- HANZLÍKOVÁ, R.: Lety. Život za plotem. Vega-L, Nymburk 2010.
- HORVÁTHOVÁ, J.: Kapitoly z dějin Romů. Život za plotem. Vyd. 1. Praha: Společenství Romů na Moravě a Muzeum romské kultury v nakladatelství Lidové noviny, 2002, 84 s. ISBN 80-710-6615-X.
- LACKOVÁ, E., BALVÍN, J.: Holocaust Romů v povídkách Eleny Lackové. Život za plotem. Fortuna, Praha 2001.
- NEČAS, C.: Českoslovenští Romové v letech 1938–1945. Brno 1994.
- NEČAS, C.: Holocaust českých Romů. Prostor, Praha 1999.
- PAPE, M.: A nikdo vám nebude věřit. Dokument o koncentračním táboře Lety u Písku. Praha 1997
- POLANSKY, P.: Tíživé mlčení. Svědectví těch, kteří přežili Lety. G plus G, Praha 1998.
- SPURNÝ, M.: Nejsou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960). Antikomplex, Praha 2011.

Odkazy:

Projekt Krajinou příběhů – učebnice romské historie

<http://www.krajinoupribehu.cz/>

Romano džaniben

<http://www.dzaniben.cz/>

Památník Lety u Písku

http://www.lety-memorial.cz/articles_cz.aspx?idAkce=

Romský holocaust

<http://www2.holocaust.cz/cz/resources/links/rom>